

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет
Кафедра української та зарубіжної літератур

**Літературна творчість Григорія Сковороди й сучасність
(до 300-річчя від дня народження)**

Збірник наукових статей

Одеса
2022

УДК 821.161.2.09

Рекомендовано до друку Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 4 від 27 жовтня 2022 року)

Редакційна колегія

Бандура Т. Й., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Авксентьєва Г. А., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Боева Е. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Коваленко О. А. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземної мов Одеського державного аграрного університету

Літературна творчість Григорія Сковороди й сучасність (до 300-річчя від дня народження) : збірн. наук. статей. Одеса : Університет Ушинського, 2022. 218 с.

© Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2022

6. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестиарій. Київ, 2001. 140с.
7. Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве. Москва : Крон-пресс. 1996. 656с.
8. Jakobson R. Pushkin and his sculptural myth. Translated and Edited by John Burbank. The Hague. Paris, Mouton, 1975.

УДК 37(477)

*Тетяна Бандура,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української та
зарубіжної літератур
Університету Ушинського*

ЖАНРОВА ПАРАДИГМА ЛІРИКИ «САДУ БОЖЕСТВЕННИХ ПІСЕНЬ» Г. С. СКОВОРОДИ

Постановка проблеми. В ідейно-стильовому й жанровому комплексі української поезії XVIII століття Г. Сковорода як поет посідає особливе місце. Його поезія вирізняється оригінальністю й самобутністю, новим поглядом на призначення людини і її місця у світі.

Письменник виховувався на кращих літературних традиціях Києво-Могилянської академії, започаткованих ще Феофаном Прокоповичем. У тогочасній літературній естетиці домінували художні маркери кращих зразків греко-римської античної класики. Клерикальна й панегірична поезія у пишномовному стилі бароко XVII ст. поволі завмирала, стаючи рудиментом літературної традиції. Актуальність теми зумовлена новим літературознавчим поглядом на різноманіття жанрових форм у поезії Г. Сковороди з огляду на сучасні інтерпретації методології вивчення ліричних жанрових моделей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У кінці ХХ – на початку ХХІ століття поетичний доробок Г. Сковороди розглядався під різними кутами зору, у площині розкриття поезики та жанрово-стильового арсеналу (Ю. Барабаш, П. Білоус, Л. Махновець, Ф. Полішук); з позицій філософської проблематики (М. Гордієвський, І. Іваньо, Л. Ушкалов); в аспекті зв'язку з джерелами народної творчості – приповідками, піснями, розповідями, думами (О. Мишанич, Н. Ніженець, І. Пільгук та ін.).

Метою нашої розвідки є дослідження жанрової парадигми лірики Г. Сковороди збірки «Сад божественних пісень».

Виклад основного матеріалу. Уся поетична творчість Григорія Сковороди складається зі збірки «Сад божественных пѣсней, прозябшій из зерн священного писанія» (30 пісень) і кількох окремих – деякі з них написані латинською мовою – віршів. Автобіографічні зізнання письменника підтверджують його захоплення поезією античних класиків. Поет уподобав головним чином філософську лірику, вдаючись часто до ліричних медитацій на гораціанську тематику.

На поетичній творчості Г. Сковороди помітний вплив настанов українських піітик другої половини ХVІІІ століття. Водночас Сковорода відмовився від барокового словоплетива й не став культивувати гімни та оди в душі книжної поезії. Під його пером по-новаторськи зазвучали задушевні ліричні рефлексії. Як стверджував Д. Чижевський, «Г. Сковорода є останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український «передромантик»: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії [5, с. 332]. Відображаючи у ліричних поезіях думи та переживання невдоволеної житейською суетою вразливої душі, поет не раз черпав мотиви і образно-словесні засоби з багатого українського фольклору, наслідував народну пісню.

Поет-мислитель Г. Сковорода не любив у поезії улесливості і славослів'я. У сатиричному вірші «Всякому городу нрав і права» він висміює поета, який «панегірик сплетає со лжей», хоча він і писав кілька похвальних од, віддавши певну данину своїй добі. Похвальні вірші Сковороди – це або приятельське привітання, або ж похвальне слово на адресу сановної особи, яка заслуговує симпатії своєю добротою, людяністю, вченістю.

Оди поета написані в пісенному стилі і, цілком можливо, виконувались у супроводі музичного інструмента, а не декламувались як типові панегіричні твори. У них відчувається ритмічна легкість, пісенна мелодійність, схвильованість. Поет нерідко вживав образи й мотиви, властиві народній пісні. Так, наприклад, у фольклорному стилі звучать строфи вітальної оди Сковороди на честь переяславського владика Гервасія Якубовича (1758 р.):

Бдеш, хочеш нас оставить?
Бдь же весел, цълый, здравый,
Будь тѣбе вѣтры погодны,
Тихи, жарки, ни холодны!.. [3, с. 185].

Такі риси вітальних віршів Сковороди виразно виділяють їх з-поміж монотонної панегіричної поезії багатьох попередників і сучасників поета.

Збірка «Сад божественних пісень» відзначається філософсько-медитативним характером. Розкриваючи семантику назви збірки, слід зауважити, що «божественного» в теологічному розумінні цього слова в ній немає нічого, в аксіології поета поняття «Бог» сприймається як фактор світоосягнення. З Біблією вірші пов'язують лише епіграфи, використані поетом як філософсько-етичні сентенції. Переконливо констатує С. Бойко: «Для барокової людини, «заглибленої» в священні тексти були зрозумілими приховані сенси та смислові перенесення» [1, с. 265].

Сковорода скористався тут традицією письменників-могилянців, які вживали мудровані, барокові титули для своїх книг, на взірець «Сад страданій Христа» (Збірка присвячена Йосаафові Кроковському), або

«Огородок Маріи Богородицы» Антонія Радивиловського і т. ін. Топос саду в цих пам'ятках зумовлений специфікою духовного досягнення світу, адже, як зазначає Д. Лук'яненко, «топос саду можемо долучити до системи модифікацій барокового принципу відображення.., бо сад найчастіше використовується як метафора душі» [2, с. 73].

Естетично особливу ланку в жанровому плані становлять вірші громадянської лірики. Самодержавно-бюрократичну соціальну систему з її свавіллям поміщиків і чиновників Сковорода викривав нещадно й безкомпромісно, не шкодуючи їдкою сарказму. З убивчою сатиричною гостротою характеризує він ненависну йому тогочасну дійсність у своєму вірші «Всякому городу нрав і права». У жанровому аспекті в поезії превалюють риси інвективи – гнівного викриття. Вірш сповнений народної мудрості й дотепу, оригінальний і сприйнятливий. Характерною рисою вірша є межовий лаконізм і конкретність. Користуючись економними, але яскравими художніми мазками, поет оголює соціальні вади кріпосницької системи часів царювання «просвіщеної» монархині Катерини II. Щоб по своєму показати найбільш ганебні явища дійсності, свого роду «нрави і права» міського і сільського життя, митець з просвітительських позицій гуманіста-демократа вимальовує галерею сатиричних типів. Ось, наприклад, картина сучасного поету міста з його жадобою до наживи, паразитизмом і шовінізмом. Тут і чиновник-чинолюбєць, і лихвар, і хижак-купець, що живуть коштом праці простого люду:

Петр для чинов углы панскіи трет,
Федька-купец при аршинѣ, все лжет.
Тот строит дом свой на новыи манѣр,
Тот все в процентах, пожалуй, повѣрь!
А мнѣ одна только в свѣтъ дума,
А мне одно только не идет с ума [3, с. 213].

У дворянсько-поміщицькому оточенні поет висміює сліпу пожадливість, прагнення збільшувати маєтки, відсутність духовних інтересів.

Засобом вказівних займенників в узагальнено-звертальному тоні автор адресує гнівне засудження до конкретного соціального типу людей, що характерно для ліричного жанру епіграми.

Тот непрестанно стягает грунта.

Сей иностранны заводит скота.

Тѣ формируют на ловлю собак.

Сих шумит дом от гостей, как кабак [3, с. 216].

Епіфорою елегійного характеру «А мнѣ одна только в свѣтъ дума, А мнѣ одно только не идет с ума» поет закінчує кожен строфу, демонструючи емпатичну авторську позицію.

У художній концепції світу Сковороди проголошено ідею розумного життя й моральної чистоти, стверджується, що з душевною рівновагою і вдоволенням може прожити на світі лише той, у кого душа не грішна перед людиною, – «тот, чія совѣсть, как чистый хрусталь». Показово, що цей ідеал душевної краси людини знаходить поет не серед розкішних палаців і не в аскетичному самообмеженні за монастирськими «нравами», а в оточенні простому, трудовому.

Слід наголосити, що митець не мислить собі суспільно-життєвого ідеалу без вільного розвитку людини. Феодально-панщизняний гніт і безправ'я народу несумісні з поняттям свободи людської особистості. У низці поезій «Саду божественних песнѣй» автор утверджує ідею «вольності» в найбільш сміливому антикріпосницькому змісті. Поет недвозначно заявляє в дев'ятій пісні «Саду»:

Так і мнѣ вольность одна есть нравна

И безпечальный, препростый путь.

Се – моя мѣра в житіи главна.

Весь окончится мой циркуль тут [3, с. 57].

У 13-й пісні збірки автор за естетичними традиціями середньовічної лірики трубадурів організовує поетичну оповідь у жанрі пасторалі. Така жанрова модифікація є доказом «впливу зближення та інтеграції культур на

розвиток жанрів національної інтерпретації світового досвіду...» [2, с. 53]. Це ідилічний вірш із рисами ліричного замилювання красою природи:

Ах, поля, поля зелені!
Поля цвeтами распрещены!
Жаворонок меж полями,
Соловейко меж садами [3, с. 63].

І доповнює поет ліричну замальовку образом безтурботного пастуха (персонажа лицарської лірики) як суб'єкта авторської картини досконалого світу:

Только сонце выникает,
Пастух овцы выганяет [3, с. 63].

Поет хотів би розчинитись у цілющій красі природи і забути труднощі суворого життя, щоденні клопоти:

Пропадайте, думы трудны,
Города премноголюдны!
А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком [3, с. 63].

У тих творах, де відчувається вплив народної пісні, поет сміливіше відходить від книжної мови. Тоді зовсім непомітною стає макаронічна фразеологія. Це значною мірою зближувало поезії Сковороди з фольклором і полегшувало їх перехід у фольклорне побутування. У цьому аспекті показовою є «Ой ты, птичко-жолтобоко», що є безперечним художньо-естетичним відкриттям Григорія Сковороди. Філософсько-дидактичний пафос й алегоричне трактування образів поєднується в цьому творі з самобутнім ліричним сприйняттям природи, замилюванням пейзажами. Друга строфа вірша звучить як автентична народна пісня з характерним українським наспівом:

Стоит явор над горою,
Все кивает головою,
Буйны вѣтры повѣвають,
Руки явору ламают. [3, с. 69].

Зразки пейзажної лірики поета-філософа, що, звісно, у поетикальному аспекті дещо вирізняються певними мистецькими недосконалостями у порівнянні з сучасною палітрою художніх можливостей лірики, все ж свого часу становила помітний здобуток української книжкової поезії. Власне, Сковорода був зачинателем пейзажної лірики в давній українській поезії.

Художніми рисами вірша-медитації сповнені ліричні твори з екзистенційною мотивацією життя і смерті, щастя й спокою, зумовленою інтертекстуальними паралелями з фольклорною поезією у народнопоетичних звертаннях та риторичних запитаннях. Приміром, у 21-й пісні «Саду» поет зворушливо звертається до привабливого, вимріяного щастя:

Щастіє, гдѣ ты живеш? Горлицы, скажите!

В воде ли овцы пасеш? Голуби, взвѣстите...

Щастіє! Гдѣ ты живеш? Мудрый, скажите!

В небѣ ли ты пиво пьеш? Книжники, взвѣстите!.. [3, с. 69].

У вірші чітко вирізняються ознаки жанру вірша-утопії. Дещо ілюзорно створює поет персоніфікований образ людського щастя. У риторичному окликові «щастія ніт на землі, щастія ніт в небі» відчутний символічний натяк на те, що воно в душі, у самовдосконаленні на основі «сродної» життєвої діяльності. Гармонійне єднання людських душ і братолюбіє – ось основа сквородинської концепції щастя:

Сядем собі, брате мой, сядем для бесѣды.

Сладок твой глагол живой, чистит мнѣ всѣ бѣды [3, с. 73].

Гуманістична концепція автора оприявнюється через образ слова як облагороджувальної суті людського буття, чистої життєвої субстанції. Проблема розумного життя й щастя на ґрунті душевного самовдосконалення, питання вмотивованої суспільно-корисної позиції людини – це основна ідейно-тематична аксіологія Сковороди і як філософа-мораліста, і як поета-громадянина.

Зневірившись у можливості знайти істину в суспільній верхівці з її вовчою мораллю, поет шукав душевної рівноваги осторонь від суєтного

світу, в житті сільському, в душевному самозаглибленні на лоні щедрої української природи. Так, у жанровій формі вірша-ідилії створено 24 пісню «Саду» :

О, селянській мильй, любій мой покою,

Всяких печалей лишенный!

О, коморка только что одному вмѣстна!

О, сне вольный и пріятный!.. [3, с. 78].

Поет у стані глибокої ейфорії (анафоричне акцентування вигуком захоплення «О») милується блаженною простотою сільського затишку. Прикметно, що в оспівуванні такого скромного життєвого ідеалу Сковорода часто наслідує античних поетів, зокрема буколічні поезії Вергілія, а особливо Горація, якого він часом переспівує, адаптуючи його теми до української дійсності другої половини XVIII ст. і обставини сучасного йому життя.

Ідилічний образ спокою помічаємо і в дванадцятій пісні:

Здравствуй, мой мильй покою! Вовѣки ты будеш мой.

Добро мнѣ быть с тобою: ты мой вѣк будь, а я твой.

О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрїть,

До тебе, моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть [3, с. 79].

Так, природа стала поетові і матір'ю, і щастям, і самим «богом», якого він, до речі, знаходив тільки в «блаженній матері-натурі», а не в якомусь вигаданому церковниками світі. Сковорода постає перед нами як справжній, переконаний пантеїст.

Прославляючи єднання людини з природою, співаючи пантеїстичний гімн полям, травам і дібровам, Сковорода шукав свіжі поетичні образи для відтворення душевних почуттів. Весняне відродження природи збуджувало в поетовій душі пісню, в якій звучать мотиви української веснянки, – простої і зворушливої:

Весна люба, ах, прийшла! Зима люта, ах, пройшла!

Уже сады расцвіли и соловьев навели... [3, с. 48].

У жанрі елегії написано 29-у пісню «Челнок мой бури вихр шатает...». У ній поет особисте життя порівнює з легким човником, якого бурхливе море життя нещадно «се в бездну, се выспрь вергает», і немає йому ні пристанища, ні надії. Недуга вразливої поетової душі часом призводила до гострого болю і в таку хвилини поет відверто зізнавався:

Объяли вокруг мя раны смертоносны;
Адовы бѣды обойшли несносны;
Найде страх и тьма. Ах, година люта!
Злая минута! [3, с. 82].

Немає сумніву в тому, що мотиви смутку і скорботи виникають у поетичній творчості Сковороди на ґрунті протиріччя між духовними поривами, прагненням поета-мислителя до волі, істини, щастя, «сродної» життєвої діяльності і суспільним режимом, котрий нівечив, душив все живе, прогресивне. У поезії роздумів і самозаглиблення розкривається сокровенна драма душі ліричного героя. Поетові доводилось долати складну внутрішню перепону, твердо здійснюючи обрану в «театрі світу» роль мудреця-сподвижника. Таким був вияв протесту й презирства до всіх тих «черевоугодників», які, втрачаючи подобу людини, сліпо тягнулися до чинів і маєтків, вдовольняючись мізерією зовнішнього добробуту за рахунок духовного здичавіння.

Висновки. Таким чином, поетичний доробок Г. Сковороди збірки «Сад божественних пісень» вражає жанровою різноманітністю. Митець постає справжнім майстром у творенні оригінальних жанрових моделей барокової лірики. У жанрології книги спостерігаємо еволюцію формальних модифікацій, таких як: сатиричний вірш, поезія-рефлексія, ліричний панегірик, вірш-епіграма, пастораль, вітальний вірш, духовна та світська ода, вірш-утопія, вірш-ідилія, поезія-інвектива та ін. Жанровими чинниками тут виступають умовність дії, динаміка образів, поліфункціональність символів, формальна і семантична метафоричність, доведена до універсалізму,

антитетичність ліричної сповіді, емблематичність, монументалізм, поетичні передмови, афористичність та ін.

Поетична спадщина Сковороди переконливо розкриває суспільно-політичну й філософсько-етичну концепцію письменника. Філософія мандрівного мислителя пронизана поезією, так само як поезія його насичена філософськими сентенціями. У самотній ліриці автор художньо репрезентує суспільно-політичні погляди філософа-просвітителя, що формують ґрунтовну основу естетичної аксіології Сковороди-митця.

Література

1. Бойко С. Епіграми Івана Величковського в контексті принципів європейського літературного бароко. *Мова і культура*. Київ : Видавничий дім Сергія Бураго. 2019. Вип. 22. Том 4 (199). С. 260-271.
2. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків : Майдан, 2011. 1400 с.
4. Лук'яненко Д. Топос саду в творах Миколи Гоголя, Григорія Сковороди та Валерія Шевчука. *Література та культура Полісся. Гоголь і український культурний контекст*. Ніжин : Вектор, 2019. Вип. 53. С. 72 - 79.
5. Чижевський Д. Український літературний бароко : нариси / підготовка тексту та мовна редакція Л. Ушкалова; вступна стаття О. Мишанича. Харків : Акта, 2013. С. 325-440.

УДК: 141.5(477)

Надія Павлюк,
кандидат філологічних наук,
викладач кафедри української та
зарубіжної літератур
Університету Ушинського